

Артур МИХАЙЛИК,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри інклюзивної освіти, реабілітації
та гуманітарних наук Навчально-реабілітаційного
закладу вищої освіти
«Кам'янець-Подільський державний інститут»

РУЙНУВАННЯ ТА ЗАКРИТТЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД НА ПОДІЛЛІ ЯК ЗАСІБ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ БОРОТЬБИ З РЕЛІГІЄЮ В 1920 – 1930-х рр.

Статтю присвячено аналізу руйнування і закриття культових споруд як засобу боротьби з релігією на території одного з українських регіонів – Поділля протягом 1920 – 1930-х років. Після окупації України більшовиками на початку 1920-х років і до розпаду Країни Рад на початку 1990-х років комуністична держава прагнула знищити церкву, однак, в жодний період радянської історії антирелігійна боротьба не велася такими жорсткими методами, як в міжвоєнний період ХХ ст.

Ключові слова: Поділля, комуністична ідеологія, антирелігійна боротьба, храм, більшовизм.

Сталінська модель тоталітаризму, як і всі подібні режими, не обмежувалася втручанням у сферу життя та власності громадян, але намагалася також підпорядкувати їхню свідомість і мислення. Метою такого підходу було формування нового типу особистості, для якої сенс існування полягав у безумовному служінні вузькому колу лідерів, попри власні інтереси та потреби родини. У процесі встановлення комуністичного ладу більшовики зіткнулися з потужним опонентом у вигляді церкви – інституту, що традиційно впливав на свідомість людей і формував ціннісні орієнтації.

Перемога більшовицького режиму в Україні призвела до радикально нового підходу держави до церкви (незалежно від

конфесійних відмінностей): уперше в історії релігійного існування на цих землях її проголосили ворогом як самої держави, так і всіх громадян. Релігія зазнала переслідувань, подібних до давньоримських, адже в новому суспільному устрої її місце мала зайняти партія, а земний лідер мав замінити Бога. Водночас інтенсивно створювали та впроваджували нову символіку, створювався пантеон комуністичних «святих» і «мучеників», новий календар щорічних свят, комуністичну «Біблію» (твори К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна вважалися сакральною істиною) та нову мораль.

У 1920 – 1930-х роках радянська влада в Україні застосовувала цілий комплекс репресивних і пропагандистських засобів для боротьби з церквою та релігією. Основними інструментами були спроби церковних розколів, масові арешти духовенства, конфіскація церковного майна та закриття храмів – до кінця 1930-х років понад 80% сільських церков припинили функціонувати [13, с. 111].

Проти збереження культових споруд висувався демагогічний аргумент у вигляді вимог «позбавити релігію її матеріальної бази». При цьому ігнорувався той факт, що часто храм був і художнім витвором, скарбницею мистецьких творів, центром культурного життя, виступав своєрідним репрезентантом мікро й макрокосму соціуму. Вектор фокусування смислоіснування індивіда/групи традиційного соціуму вибудовувався в своєрідній семантичній медіані: домівка – храм. Відтак руйнування культових об'єктів означало не просто закриття чи знесення архітектурних споруд, а й спонукало до переосмислення буття [5, с. 92].

Не було виключенням й Поділля, де закриття і руйнування культових споруд перетворилося в міжвоєнний період на звичну практику більшовицької влади. Боротьба з Богом велася з перших днів так активно, що подекуди призводила навіть до протилежних результатів. У тезах з антирелігійної пропаганди, прийнятих пленумом ЦК КП(б)У 22 червня 1923 р. відзначалося, що через форсований наступ на церкву з боку радянської влади, «недостатньо обережний і недостатньо підготовлений» несподівано

дав протилежний ефект: у значної частини т. зв. пасивно-віруючого населення інтерес до релігій зріс надзвичайно, а кількість активних захисників релігії і церкви значно зросла [11, арк. 10].

У тезах з антирелігійної пропаганди в 1925 р. зазначалося, що її слід обережно проводити серед польської меншини, особливо в справі закриття костелів, оскільки це може бути розцінене як переслідування національних меншин в УРСР. Неприпустимим також вважалося масове закриття синаног, окрім хоральних, які розцінювалися як притулок для заможних євреїв [10, арк. 14].

Вже під кінець 1920 р. у Кам'янці-Подільському ревкомом було закрито шість православних церков: Іоанно-Богословську, Різдвяно-Богородицьку, Трьохсвятительську, Миколаївську та Кирило-Мефодіївську, що діяли при навчальних закладах та Пантелеймонівську при в'язниці [8, с. 286]. Їхнє майно було реквізовано чекістами, або передано до інших церков.

На початку 1930-х років віруючих та клір чекали ще суворіші випробування. Розпочався сталінський наступ на релігію. Тоді органами ДПУ було заарештовано багатьох ксьондзів Поділля: кс. Я. Свідерського, генерального адміністратора Кам'янець-Подільської дієцезії, кс. С. Ганського, кс. Ф. Чирського, кс. Я. Левинського, кс. С. Квасневського, кс. Я. Ладиго, кс. А. Кобця, кс. А. Матусевича, кс. И. Ненецького та інших. Всього 1930 р. в Україні було заарештовано 49 ксьондзів [7, с. 49].

Унаслідок арештів 1930 р. Кам'янецька дієцезія фактично припинила своє існування. Церковна ієрархія була винищена, більшість храмів залишилося без настоятелів. Зменшилася кількість релігійних громад та число вірян, які до них входили. За даними Польського посольства у Москві, 1933 р. в Кам'янецькій дієцезії налічувалося тільки 13 католицьких священиків – у Кам'янецькій, Бидовецькій (біля Ямполь), Шаровській, Летичівській, Проскурівській, Голованецькій і Барській парафіях. Крім того, було кілька священиків, які не мали встановленої парафії [7, с. 54].

В червні 1932 р. ЦВК УСРР прийняв постанову про закриття в Кам'янці-Подільському Іоанно-Предтеченської і Свято-Тро-

їцької православних церков, Українського (раніше – Казансько-го) собору [3, с. 25].

На початку лютого 1935 р. комунальний відділ розпочав розбирати собор Олександра Невського. Звільнену площу планували використати під газон піонерського палацу, який мав бути відкритий в приміщенні тодішнього історичного музею (сьогодні – будинок Кам'янець-Подільського коледжу архітектури та дизайну). На місці собору планували побудувати театр. Повністю собор було розібрано наприкінці 1935 р.

Частину культових будівель, які не були зруйновані, використовували за нецільовим призначенням. Так, в 1935 р. було укладено договір між керівництвом Довжоцького заводу спирту і домініканською громадою по використанню костелу для зберігання зерна. Аналогічний договір було укладено з релігійною громадою Георгіївської церкви. Тринітарський костел використали під склади місцевого гарнізону [6, с. 64].

Загалом, в 1930-х рр. сакральній архітектурі Кам'янця-Подільського було завдано великої шкоди. В Старому місті було зруйновано унікальні пам'ятки сакральної архітектури, які являлися містобудівними домінантами – Вірменський костел, Кармелітський костел, Іоанно-Предтеченська і Троїцька церкви [9, с. 1].

Використовуючи різні методи і засоби радянська влада робила все можливе, щоб і ці храми закрити. Видавалися всілякі постанови про регулювання діяльності релігійних громад, про обов'язкову реєстрацію останніх та інші, які надавали зручні підстави для цього. Так, 29 жовтня 1935 р. президія Кам'янець-Подільської міської ради ухвалила закрити місцевий кафедральний костюл і передати його під музей. Тут розмістився його природничий відділ. 4 грудня 1935 р. постанова ЦВК УСРР підтвердила закриття у Кам'янці-Подільському Домініканського, Тринітарського та Вірменського костюлів. 1936 р. при нез'ясованих обставин помер ксьондз Я. Бридіцький, який до того час від часу служив у чотирьох міських костюлах [8, с. 292].

Те саме відбувалося і в інших регіонах Подільського краю. Всі чотири костюли в Городоцькому районі до 1936 р. були за-

криті. Костьол у самому Городку за півроку розібрали тільки наполовину, оскільки, за інформацію першого секретаря районного партійного комітету тов. Власенка, було неможливо знайти робітників на його руйнування. Робітники, нібито, всі віруючі й не хотіли розбирати «святе приміщення» [12, арк. 17]. Існували випадки непокори діям влади. При спробі зняти дзвони з церкви в с. Троща Липовецького району Вінницької області 16 січня 1930 р. місцеві віряни побили членкиню сільради Мотрю Куземку, голову колгоспу Василя Куземку, голову сільради Антона Родича і зламали червоний прапор. У с. Ротмістровка Липовецького району Вінницької області під час зняття церковних дзвонів завдано тілесних ушкоджень голові робітничого комітету села товаришу Гендзюку [1, арк. 6 – 8].

Не зважаючи на це, протягом 1936 р. на Поділлі були ліквідовані не лише Римсько-Католицькі, але й усі релігійні громади, а наприкінці 1930-х років в регіоні не діяло жодного храму. Відродження релігійного життя розпочалося лише 1941 р. [7, с. 57].

Закриття храмів породило нові форми забезпечення релігійних потреб пастви. З'явилися свого роду мандрівні священики. Позбавлені приміщення для здійснення богослужінь, вони були змушені у неділю чи святкові дні пересуватися з села до села, навантажені необхідними для служби речами, для обслуговування хоча б окремих сімей на їх запрошення. Серед православних набула поширення практика заочного виконання треб, коли віруючі замовляли молебні через посередників, передаючи священику грамотки з проханнями по молитви. На думку Олександра Ігнатуші, така практика стає поширеною в Україні вже в 1930 – 1931 рр. [4, с. 82].

Діючи зі звичним цинізмом, радянська влада перекладала відповідальність за закриття культових споруд на саме населення. Нібито, це відбувалося на прохання самих прихожан, у відповідь на звернення трудящих. Згідно вимог Адміністративного кодексу УРСР (1927 р.), у кожній справі про закриття молитовного будинку мав обов'язково бути список з власноручними підписами громадян, що вимагають закриття молитовного будинку,

не менше 75 % загальної кількості прихожан, що входили в колишній приход молитовного будинку. В списку обов'язково зазначався також рік народження кожного з них та стояла печатка [2, арк. 38].

29 листопада 1935 р. президія міської ради слухала питання про розірвання договору на користування кірхою по вул. Шевченка, яку було закрито через відсутність пастора та тим, що «... група лютеран зараз остаточно розвалилася». При закритті кафедрального костюлу в Кам'янці-Подільському 349 виборців польської нацменшості клопотали про це перед органами влади та просили використати його під культпросвітню установу [8, с. 291].

Факти свідчать, що часто місцеві органи влади проявляли власну ініціативу і навіть випереджали вказівки центральних органів влади. Так, уже в лютому 1935 р. Кам'янець-Подільська міська рада дала вказівку комунальному відділу розпочинати розбирання Александро-Невської церкви, на місці якої планувала збудувати театр. І це при тому, що постанова ВУЦВК про її закриття була видана лише 3 вересня 1935 р. [8, с. 292].

Мова йшла не лише про християнські храми. У м. Проскурові 21 серпня 1937 р. було зібрано підписи кількох десятків осіб, які просили владу закрити велику синагогу, розташовану по вулиці Піднабережної. Комісія провела огляд будинку й пришла до висновку про його непридатність для служби та небажання брати його в оренду з боку громадян міста. Відповідне оголошення (про можливість взяти в оренду будівлю) було розміщено в пресі й протягом місяця не знайшлося жодного бажаючого, про що видав довідку секретар Проскурівської міськради товариш Шмут [2, арк. 7]. 19 вересня 1939 р. на прохання трудящих було закрито синагогу на Польських фільварках у Кам'янці-Подільському, яку орендувала релігійна громада під назвою «Кац», а сама т. зв. «п'ятидесятка» (неформальна група з 50 вірних синагоги, яку радянська влада формувала задля її легального функціонування – А. М.) розпалася. Приміщення синагоги пристосували під газосховище (підвал) і «культосвітню» установу [2, арк. 19].

Така саме доля спіткала синагоги, зареєстровані за релігійними громадами «Друбічер» і «Бесмедріш» у Меджибожі 1939 р., прохання про закриття яких було ухвалено на загальних зборах артілі «Жовтень» та бондарної артілі «9^{те} січня» [2, арк. 13, 14]. Мова йде про синагоги, розташовану в одному з головних осередків світового хасидизму – місті Меджибіж.

Таким чином, руйнування та закриття храмів у Радянській Україні 1920 –1930-х років, у тому числі й на Поділлі, стали ключовим інструментом антирелігійної політики більшовицької влади, спрямованим на фізичне знищення релігійних осередків і підірив духовних основ суспільства. Закриття культових споруд слугувало руйнуванню традиційного світогляду селянства та міських громад, створюючи вакуум для атеїстичної пропаганди та культу партії. У міжвоєнний період це забезпечило монополію держави на ідеологічний простір, перетворивши релігійні будівлі на клуби чи склади.

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Вінницької області. Ф. П.-29. Оп. 1. Спр. 621.
2. *Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-338. Оп. 1. Спр. 2.*
3. Задорожнюк А. *Казанський собор у Кам'янці-Подільському*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2007. 52 с.
4. *Ігнатуша О. Закриття церков і релігійна свідомість: 20 – 30-ті рр. ХХ ст.* Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство. Острог, 2009. Вип. 1. С. 75 – 86.
5. Киридон А. М. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*, 2013. № 22. С. 91 – 102.
6. Нестеренко В. Трагічні сторінки з історії релігійного життя Кам'янця-Подільського: маловідомі факти (до 70-ї сумної річниці). *Хмельниччина: Дивокрай*. Кам'янець-Подільський. 2005. №1-2. С. 62 – 65.

7. Нестеренко В.А. *Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нарис)*. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. 104 с.

8. Нестеренко В., Сторчовий В. Релігійні громади Кам'янця-Подільського у 1920–1930-х рр. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*, 2018, Вип. 28, Ч. I. С. 283 – 295.

9. Пагор В. Створення історико-архітектурного заповідника в Кам'янці-Подільському (1920 – 1970-ті рр.). *Науково-історичний архів Кам'янця-Подільського*. Кам'янець-Подільський : НІА-К, 2025. Режим доступу: <https://niazkamenec.org.ua/doslidgena/140-stvorenniya-ystoriko-arhytekturnogo-zapovydnika-v-kamyancu-podylskomu-1920-1970-ty-rr.html>

10. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1639.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1772.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6838.

13. Шевчук Т. Антирелігійна політика радянської влади в Україні у 20 – 30-ті рр. XX ст. *Сторінки історії*, 2017. № 39. С. 104 – 113.